

KİTAP İNCELEMESİ

BOOK REVIEW

Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu - Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce

Adil Baktıaya, İstanbul: Bengi Yayınları, Nisan
2009, 432 sf.

Nuri SALIK*

Modern Ortadoğu'nun kilit ülkelerinden biri konumunda bulunan Suriye'yi anlamak için tarihsel perspektife duyulan ihtiyaç kaçınılmazdır. Adil Baktıaya, Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce adlı kitabında Türkiye'de akademik alanda üzerinde fazla durulmamış bir konunun, Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu'da son yüzyılı olan 19. yüzyılda Suriye tarihinin ayrıntılı bir analizini okuyucularına sunarak önemli bir boşluğu dolduruyor. Baktıaya, Osmanlı'nın en uzun yüzyılı olarak da adlandırılan bu yüzyılda Ortadoğu'nun genelini etkileyecek olan Suriye'deki değişim ve dönüşüm sürecini sadece siyasi ve ekonomik boyutlarıyla değil kültürel ve siyasal düşünce alanlardaki yansımalarıyla da derinlemesine inceliyor. Yazar, kitabın amacını, Suriye'de 19. yüzyıl ortalarında yaşanan ve *Nahda* şeklinde adlandırılan Arap edebi ve kültürel uyanışını ortaya çıkaran sosyoekonomik etkenlerin ve bu etkenlerle birlikte önemli dönüm noktaları olarak tespit edilen tarihsel olayların Suriyeli Hıristiyan ve Müslüman Arapların siyasi eğilimleri ve ufukları üzerindeki etkisini incelemek olarak açıklıyor (s.1). Baktıaya, Suriye'de *Nahda*'yı ortaya çıkaran sosyoekonomik değişim ve dönüşümün sadece Batı kaynaklı dış faktörlerin değil Osmanlı'nın iç dinamiklerinin bir sonucu olduğunu belirterek konuyu farklı bir perspektiften ele alıyor. Kitapta ikinci el kaynakların yanı sıra özellikle İngiliz ve Osmanlı arşivindeki birinci el belgelerden yararlanılarak Suriye'deki gelişmelere ışık tutuluyor.

Kitap giriş ve sonuç bölümleri dışında toplam üç bölümden oluşuyor. Birinci bölümde yazar, Suriye'de *Nahda*'yı ortaya çıkaracak olan sosyoekonomik faktörlere değinerek, Suriye'nin Batılı güçler arasında rekabet alanına dönüşmesi, ticaret ve teknolojik bazı yeniliklerle birlikte bölgenin Batılı kapitalist sistem içerisinde periferileşmesi bütün bunların sonucu olarak Beyrut gibi kıyı kentlerinde yeni bir yaşam tarzı ve kültürel atmosferin oluşumunun *Nahda*'ya katkısını inceliyor. Yazar, dış faktörlerin yanı sıra Mısır ve Osmanlı Devleti'nin Suriye'de gerçekleş-

* Erciyes Üniversitesi Stratejik Araştırmalar ve Uygulama Merkezi (ERUSAM) Araştırma Görevlisi ve ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi

tirdikleri reformlara ve özellikle Batı'nın Suriye'de artan etkisine paralel olarak gelişen misyonerlik faaliyetlerine karşı Osmanlı'nın gösterdiği direniş ve okullaşma çabalarının *Nahda*'ya bulunduğu katkıya vurgu yapıyor. İkinci bölümde, Suriyelilerin siyasi tahayyüllerindeki değişimin sadece sosyoekonomik dönüşümün bir sonucu olmadığı, 19. yüzyılda artan Avrupa etkisine paralel olarak şiddetlenen cemaatler arası gerilim ve Osmanlı-Rus Savaşı gibi bunalım dönemlerinin cemaatlerin geleceğe yönelik siyasi tercihleri üzerindeki etkisi inceleniyor. Ayrıca, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucu Osmanlı'nın dağılma ihtimaline karşı ortaya çıkan ilk ayrılıkçı Arap hareketine yer veriliyor. Kitabın üçüncü bölümünde ise sosyoekonomik değişimin *Nahda*'yı temsil eden Hıristiyan ve Müslüman aydınlar üzerindeki etkisi ve bu aydınların entelektüel dünyası derinlemesine analiz ediliyor. Sonuç bölümünde kitabın genel bir değerlendirmesi yapılıyor.

Kitabın ana eksenini oluşturan 19. yüzyıl, I. Dünya Savaşı sonrası modern Ortadoğu'nun en önemli siyasal akımlarından biri olan ve etkileri günümüzde de devam eden Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışına zemin hazırlayan temel kültürel ve entelektüel değişimleri anlama noktasında önem arz etmektedir. Yazar, kitap içerisinde kullandığı Arapçılık terimini Hasan Kayalı ve Ernst Dawn'ın da vurguladığı gibi Arap milliyetçiliğinin erken bir evresi olarak ele alıyor. Buna göre 19. yüzyılda Arapçılık, Arap milliyetçiliğinin erken bir evresini ifade etmekte, daha çok kültürel ve edebi düşünceler bağlamında kiteselleşmeyen entelektüel bir girişim ve Osmanlı'dan ayrılmayı birkaç münferit girişim dışında öngörmeyen bir hareket olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazar, Arapçı uyanışı irdelerken sadece Suriye'yi değil uyanışın 19. yüzyıldaki bir diğer merkezi olan Mısır'ın üzerinde de duruyor, ayrıca *Nahda*'ya katkıda bulunan Suriyeli ve Mısırlı entelektüeller arasındaki sürekli irtibata dikkat çekiyor (s.7). Böylece yazar, erken Arap uyanış hareketini bir bölgeye hapsedmeyip geniş bir bakış açısı getiriyor.

Baktıya, '19. Yüzyılda Suriye'de Sosyoekonomik Değişim ve Reform' başlığını taşıyan birinci bölümde ilk olarak Osmanlı yönetimi altında Suriye'nin idari yapılanması, Osmanlı idaresinin etkinliği ve nüfus gibi konuların genel bir panoramasını sunuyor. Kitabın birinci bölümünde temel olarak *Nahda* hareketinin Suriye'de ortaya çıkmasına zemin hazırlayacak olan sosyoekonomik değişimin iç ve dış dinamik-

leri irdeleniyor. Suriye'nin Avrupalı güçler arasında rekabet alanı haline gelişi Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgaliyle İngiltere'nin Hindistan yolunu tehdit etmesiyle başlamıştır. Fransa'nın İngiliz çıkarlarına aykırı olarak Ortadoğu'da artan etkinliği İngiltere'yi bölgeye yönelmeye zorladı ve böylece Avrupalı devletler ilk kez bölgeye aktif olarak girmiş oldu. Sanayi Devrimini yaşamakta olan İngiltere'nin Fransa ile rekabeti sonucu bölgeye girişi Ortadoğu'nun kaderini derinden etkileyen bir unsur olmuştur. Bu bağlamda, İngiltere'nin Sanayi Devrimi sonucu artan hammadde ihtiyacı ulaşımdaki teknik gelişmelerle birleşince Osmanlı Ortadoğusu'nun Avrupa ile ticaretinde patlama yaşandı. Yazara göre, ticari patlama sonucu Suriye'nin kıyı kentlerinin kapitalist Avrupa ekonomisine giderek eklemlenmesiyle Ortadoğu'da artan Batı nüfuzuna Suriye'nin birçok kentinde açılan konsolosluklar ve bölgeye akın eden misyonerler eşlik etti ve bu faktörler bölgede başlayacak sosyoekonomik dönüşümün fitilini ateşledi.

Ortadoğu'da artan ticaret ve rekabet bir dizi teknolojik gelişmelerle de desteklendi. Avrupa ile Ortadoğu arasında birçok buharlı gemi hatlarının kurulmasıyla ticaret hızlı bir ivme kazandı; taşımacılığın yanı sıra posta işlevi gören gemiler Avrupa ile bölge arasındaki iletişimi hızlandırdı. (s.51) Avrupa ile artan ticari ilişkilerin bir gereği olarak hammadde taşınması için Suriye'de hinterlandı limanlara bağlama ihtiyacı doğdu ve Avrupalı devletlerin sponsorluğunda bölgede ilk kez askeri amaçlar dışında karayolları ve demiryolları inşa edilerek ulaşım bambaşka bir boyut kazandı. Karayolları ve demiryollarındaki gelişmeler liman yapımında da kendisini gösterdi. 1893-1894 yıllarında Beyrut'ta Fransızlar tarafından yapılan ilk liman faaliyete geçti ve Beyrut'u diğer kıyı kentlerine göre ön plana çıkardı. (s.57) Ticaret ve ulaşımdaki gelişmeler imalat sektöründe büyük değişimlere yol açtı ve bölgede özellikle Fransa'nın öncülüğünde Lübnan'da modern fabrikalar açıldı (s.61).

Bütün bu gelişmeler 19. yüzyılın ortasından itibaren Suriye'de ithalat-ihracat dengesinin bozulmasına yol açtı. Suriye'nin Avrupa ekonomisine eklemlenme süreci Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile olan ticaret önündeki tüm engelleri ve tekelleri 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşmasıyla kaldırması ile farklı bir ivme kazandı. Bu süreç içerisinde Hıristiyanlarla birlikte Beyrut gibi liman kentlerinin yıldızı parlarken, Müslümanların yaşadığı iç kentler, el tezgâhlarına dayanan imalat sektörünün hammadde

kaynaklarını da kaybederek çöküntüye uğramasıyla silikleşmeye başladı. Yazar, Avrupa'nın bölgeye girişinin sadece ekonomik alanda değil kültürel ve entelektüel alanda da değişime yol açtığını vurgulamaktadır. Buna göre Avrupa ticareti ile büyük ilerlemeler gösteren Beyrut limanı ve çevresinde özellikle Hıristiyanlar arasında yeni bir yaşam tarzına sahip zengin bir sınıf ortaya çıktı. Ayrıca, varlıklı, öğrenim görmüş, Avrupa dillerini ve Arap dilini iyi bilen bir aydın kesim türedi ve bu aydın kesim Arap kültürel uyanışı *Nahda*'ya büyük bir katkıda bulundu (s.73).

Baktıya, kitabın birinci bölümünde Mısır ve Osmanlı yönetimleri altında Suriye'deki reform hareketlerini ayrı bir başlık altında inceliyor. Yazar, Mısır'da Mehmet Ali Paşa öncülüğünde gerçekleştirilen reformların Osmanlı'ya birçok alanda ilham kaynağı olduğunu ve erken bir Tanzimat döneminin Mehmet Ali'nin eliyle gerçekleştirildiğini belirtiyor (s.77). 1832 yılında İbrahim Paşa komutası altında Mısır ordusunun Suriye'yi ele geçirmesiyle birlikte bölgede adliye, askerlik, yerel idare, maliye ve ziraat alanlarında bir dizi yenilik ve cemaatler arası eşitliğe dayanan çok sıkı bir merkezleşme programı uygulandı. Bunların yanı sıra Şam'da ilk matbaa Mısırlılar tarafından kuruldu. Ayrıca Bulak matbaasında basılmış matematik, tıp, edebiyat ve Batılı ülke tarihleri ile ilgili eserler Suriye'ye getirildi. Şamlılar Mısır'dan gelen kitaplar ile Beyrut ve İstanbul'dan gelen gazeteler aracılığıyla matbuatla ilgilenmeye başladı. Mısırlılar ayrıca Suriye'de misyoner okullarının açılmasını teşvik etti ve Şam'da ilk devlet okulunu ve ilk askeri rüştiyeyi açtı (s.89).

1832-1840 yılları arasındaki Mısır idaresinin dinsel eşitlik politikası Suriye'de yaşayan Hıristiyan ve Müslüman cemaatler arasındaki dengeleri altüst etti. Suriyeliler, Mısır yönetiminin sona erişile eski düzene dönme arzusunu taşırken Osmanlı'nın Tanzimat'la girdiği yepyeni ve daha radikal bir reform süreci ile karşı karşıya kaldılar. Her ne kadar ilk yıllarda Tanzimat reformları Suriye'de hayata geçirilemediyse de 1860 olaylarından sonra devletin Suriye'de uygulama fırsatı bulunduğu Tanzimat reformları Müslüman ve Hıristiyan cemaatler içerisinde sosyal hareketliliğe sebep oldu. Tanzimat'ın getirdiği Müslüman cemaat içi dengelerinin altüst oluşu gibi Hıristiyan cemaat arasında da bir altüst oluş yaşandı ve bu gelişme *Nahda*'yı etkileyen en önemli faktörlerden biri oldu (s.95).

Mısır yönetiminin sona ermesiyle birlikte, Osmanlı Devleti'nin Suriye'de gerçekleştirdiği idari reformlar (1864 Vilayet Nizamnamesi gibi) ile imar faaliyetleri ve altyapı yatırımları bölgedeki sosyal ilişkileri ve siyasi yapıyı değişikliğe uğrattı (s.105). Osmanlı'nın bölgeye getirdiği en önemli yenilikler matbaa ve gazete alanında oldu. Mısırlılardan yaklaşık on beş yıl sonra 1864'te Osmanlılar Şam'da ikinci matbaayı kurdu ve bunu 1857'deki Matbuat Kanunu izledi. 19. yüzyılda Suriye'nin Beyrut, Halep ve Şam gibi kentlerinde gazetecilik alanında bir patlama olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Osmanlı'nın bu gazetecilik faaliyetlerinin kimilerini maddi olarak destekledi ve gazeteciliğin Suriye'de kök salmasına ve yaygınlaşmasına katkıda bulundu (s.99). Baktıaya, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda özellikle II. Abdülhamit döneminde Arap topraklarına yaptığı en önemli yatırımı okul olarak belirtmektedir. Yazar, devletin okul kampanyası ile hem Suriye'de son derece yaygın olan Batılı okullarla rekabet içine girerek Batı nüfuzunu geriletmeye çalıştığını hem de kendi tebaasının eğitimini üstlenmek suretiyle Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki farkı kapatmaya ve tebaası nezdinde meşruiyetini tasdik ettirmeye çalıştığını belirtmektedir (s.107).

Baktıaya, birinci bölümün son kısmında 'Osmanlı Devleti'nin Batı Nüfuzuna Karşı Direnişine Bir Örnek: Suriye'de Misyonerler, Misyoner Eğitimi ve Osmanlı Eğitim Kurumları' başlığı altında Suriye'de artan Batı nüfuzu ve Osmanlı'nın buna karşı verdiği mücadeleyi ayrıntılı olarak değerlendiriyor. 19.yüzyılda Avrupa'nın ticari nüfuzu misyonerlik kurumları ve bölgedeki cemaatlerle kurulan yakın ilişkiler sonucu dinsel-kültürel alana taşındı. Osmanlı'nın 19.yüzyılda gerçekleştirdiği merkezileşme ve reform çabalarının amacı Suriye'nin Batı'ya artan entegrasyonun tersine çevirmektir. Özellikle II. Abdülhamit döneminde Batı nüfuzu ile her alanda mücadele edildi ve merkezi otorite hâkim kılınmaya çalışıldı. Bu mücadelenin en hararetli yürütüldüğü alanlardan biri ise misyoner faaliyetleri ve okullarıydı. Baktıaya, Osmanlı'nın misyonerlere karşı başlattığı okul kampanyasının *Nahda*'ya önemli bir katkısı olduğunu belirterek bu alanda alışlagelmiş Batı odaklı bakış açısına ciddi bir eleştiri getirmektedir (s.110).

Avrupa'nın ticaret ile artan nüfuzu misyonerlik faaliyetlerinin bölgede yaygınlaşmasına zemin oluşturmasının sonucunda İskoç Presbiteryen, Britanyalı Kalvinist, Fransız Cizvit ve Amerikan Protestan misyonerler

Suriye'ye akın etti ve birçok misyoner okulu bölgede aktif hale geldi. Baktıaya, Suriye'de misyoner eğitiminin geçirdiği değişimi incelerken, Avrupa etkisiyle değişen ekonomik canlanmanın yanı sıra, Tanzimat döneminde Osmanlı'nın Batı'ya verdiği cevabın yansımaları olarak gelişen yapısal değişikliklerin misyoner okullarının kendilerini değiştirmeye zorladığını ve dini eğitimden daha seküler ve modern bir eğitime geçiş yapmak zorunda kaldığından bahsetmektedir. (s.118) Dolayısıyla bölgede sadece Batı tarafından tek taraflı bir değişim olmadığını Osmanlı'nın da değişimi tetikleyip Batılı aktiviteleri etkilediğini vurgulamaktadır. 1860 öncesi daha çok ve dini eğitim üzerinde yoğunlaşan okullar 1860 sonrası dönemde Arapçanın yanı sıra bir ya da iki yabancı dilin öğretildiği merkezler haline geldi. Misyoner okulları Arapçaya yaptıkları katkının yanı sıra basın yayın faaliyetleri ile Beyrut'taki edebi ve kültürel uyanışı motive etti (s.122).

19. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'ni rahatsız etmeyen misyoner faaliyetleri, 19. yüzyılda artan Batı nüfuzu ile birlikte devletin dikkatini çekti. Misyonerlerin yabancı konsoloslarla girdiği işbirliği, din değiştirme faaliyetleri ve misyonerler arası rekabetin getirdiği asayiş sorunu devletin tepkisini çekmeye başladı. Fakat her şeyden önemlisi misyonerler faaliyetlerin devletin meşruiyetini zayıflatmasıydı (s.127). Devlet, gayrimüslim cemaatin misyoner okullarına rağbetini bir türlü engellemeyince kendi okullaşma projesini hayata geçirerek misyonerlere karşı en büyük atılımını gerçekleştirdi. II. Abdülhamit dönemindeki okul kampanyası ile heteredoks Dürzî ve Nusayri cemaatler ve Müslümanları da içine alacak şekilde misyoner okulların büyümesinin önü alınmaya çalışıldı (s.147). II. Abdülhamit, misyoner faaliyetlerin en yoğun olduğu yerlerden biri olan Suriye'de okul faaliyetlerine ayrı bir önem verdi ve İstanbul dışındaki ilk tıp mektebi Şam'da 1903'te kuruldu. (s.158)

Devletin açtığı bu okullar Sünni Araplar arasında Osmanlıcılık eğiliminin güçlenmesine yol açtı; 1892 yılında İstanbul'da kurulan Aşiret Mektebi bu konuda son derece önemli bir rol oynadı (s.153). Baktıaya, Hamidiye dönemindeki muazzam okul kampanyasını sadece misyonerlerin varlığının bir sonucu olarak değil Tanzimat vizyonunun bir parçası olarak değerlendiriyor. Bunun yanı sıra, devletin okul açma önceliğinin misyoner okullarının daha aktif olduğu yerlere göre şekillendiğini belirterek Beyrut'ta yaşanan okul savaşlarına değiniyor. Buna göre devlet, Beyrut

vilayetinde 1877-1897 yılları arasında 236 okul açtı. Devlet ayrıca misyoner okulların Dürzî ve Nusayrileri Osmanlıdan ayırıştırma çabalarına karşın Lazkiye'de Hamidiye döneminde 43 okul açtı (s.157). Osmanlı'nın misyoner faaliyetlerine paralel olarak Suriye'den çok Beyrut'ta okul açması Beyrut'u İstanbul'dan sonra eğitim alanında en zengin ikinci bölge haline getirdi ve 19.yüzyılın başında Suriye'den Mısır'a eğitime giden öğrenciler yerine Mısır'dan Beyrut'a öğrenci gelmeye başladı (s.160). Baktiaya'nın üzerinde durduğu bu okullaşma faaliyetleri bize Batı'nın ve misyoner faaliyetlerin dışında Osmanlı Devleti'nin de sosyoekonomik değişmeye öncülük edip *Nahda*'ya önemli bir katkıda bulunduğunu göstermektedir.

Kitabın ikinci bölümünde 'Arapların Gelecek Tahayyülünde İki Dönüm Noktası: Lübnan-Şam Olayları ve Osmanlı-Rus Savaşı' başlığı altında Suriyelilerin siyasal fikir değişimleri sosyoekonomik dönüşümün yanı sıra cemaatler arası gerilim ve savaş gibi bunalım dönemlerinde ortaya çıkan bir çözüm arayışı olarak ele alınıyor. Cemaatler arası kutuplaşma ve gerginliği yaratan sebepler 19. yüzyılın başında Avrupa ile olan ticaret sonucu Hristiyanların zenginleşmesine karşın Müslümanların giderek fakirleşmesi sonucunda ortaya çıkmakla birlikte, asıl kırılma noktası sekiz yıl süren Mısır yönetimi altında cemaatler arası eşitliğin yerleştirilmeye çalışılmasıyla yaşandı (s.182). Osmanlılar her ne kadar ilk etapta Tanzimat sürecinin getirdiği yenilikleri Suriye'de uygulamaya cesaret edemediyse de, Tanzimat ve Islahat fermanlarının getirdiği özgürlük ve eşitlik ortamında Hristiyan cemaat Avrupa ile karlı ticaret ilişkilerine girdi ve bölgede birçok sektörü ele geçirerek ekonomik üstünlüğü eline aldı. Bütün bu gelişmeler, geleneksel konumlarını kaybetmekte olan Müslüman cemaati oluşturan ulema, eşraf, işsiz zanaatçılar ve genel anlamda halk arasında Hristiyanlara karşı üstünlüklerinin ve ülkenin İslami karakterinin gittikçe yok olduğu hissini uyandırmaya başladı ve sonunda bir öfke patlamasına yol açtı.

Bölgede Batı nüfuzuna ve onların aracısı olarak görülen Hristiyanlara karşı duyulan öfke Fransa'nın Marunîler ve İngiltere'nin Dürzîler üzerinde hamilik iddia etmesiyle daha da ağırlaştı ve iki cemaat arasındaki gerginlik 1860 yılındaki olayların patlak vermesiyle sonuçlandı (s.193). Önce Lübnan'da başlayan olaylar daha sonra Şam'a sıçradı ve binlerce Hristiyan katledilmesiyle sonuçlandı. Olaylar ancak Fuat Paşa'nın

aldığı sert önlemler sonucunda bastırılabilirdi. 1860 katliamları bölgede çok derin etkiler yarattı; devletle yerel güçler arasındaki güç dengesinde, cemaatler arası ilişkilerde ve cemaatlerin gelecek tasavvurunda önemli değişiklikler gerçekleşti. (s.197) 1860 olaylarından sonra devlet Tanzimat reformlarının uygulanması için eline bir fırsat geçirdi ve bunu geleneksel eşrafın gücünü kırarak ve onları Tanzimat çizgisine çekerek bu şansını başarıyla kullandı. Devlet, olaylar sonrası Suriye’de merkezileştirmeyi yerleştirebilmek için imar faaliyetleri ve Vilayet Nizamnamesi gibi bir takım yenilikleri hayata geçirdi. Ayrıca Tanzimat’ın öngördüğü reformların ve yeni kimlik yaratma stratejisinin Suriye’de uygulanmasına zemin hazırlandı. Bütün bu gelişmelere Suriye’de devletçe kurulan matbaa, gazeteler, okullar ve yeni yaratılan iş fırsatları eşlik etti (s.200). Baktıya, bu bölümde ayrıca 1860 olaylarının neticesinde cemaatler arasında ortaya çıkan tutum değişikliklerine değinmektedir. 1860 sonrasında Müslümanların Hıristiyanlara karşı öfkesi devam etse de Müslümanların büyük bir kısmını birleştiren Hıristiyan karşıtı bir ittifak hiç görülmedi (s.203). 1860 olaylarının bir sonucu olarak Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında eğitime olan talep arttı, bu tarihten itibaren Müslümanlar, Hıristiyanlara karşı olan eski ve sembolik üstünlüklerinin yeniden kurulmasından çok reform, yani daha iyi bir yönetim istemeye başladı (s.204). Müslümanların Hıristiyanlara karşı tutumlarındaki değişimlerin en önemli sebeplerinden biri de eşrafın geçirdiği değişim oldu. 1860 olayları sonrası devlet geleneksel eşrafın yerine Şam’ın Meydan Mahallesi gibi yerlerdeki daha alt tabakadan gelen eşrafın geçmesini sağladı (s.208). Ayrıca 1860 sonrasında Fuat Paşa tarafından geleneksel ulema cezalandırıldı ve bu sınıfın yerine orta sınıf ulemanın yükselişine izin verildi. Aralarında Abdülkadir el-Cezayirî, Abdülgani el-Guneymi ve Abdürrezzak el-Bitar gibi isimlerin bulunduğu bu sınıf daha sonra Abduh’la başlayan selefi akımın Şam’daki temsilcileri oldu. Bu yönüyle 1860 olayları ulemayı gelecekte alacakları pozisyonlara göre bölmüş oluyordu (s.210-211). 20. yüzyılda tam anlamıyla doğacak olan Arap milliyetçiliğinin ilk temsilcileri Suriye’de ortaya çıkan bu yeni orta sınıf ulemanın içerisinde çıkacaktır.

1860 olaylarının Hıristiyanlar üzerinde de çok büyük etkileri oldu. Osmanlı Devleti’nin Tanzimat yoluyla uygulamak istediği dinsel kimlik yerine dinsel olmayan bir kimliğin geçirilmesi arzusu Hıristiyanlar arasında yankı buldu. 1860 olaylarının sonucunda bazı Hıristiyanlar olayları

dinsel taassuba bağlayıp konsolosların ve misyonerlerin dinsel aidiyetin oluşumundaki olumsuz etkisini fark etti. *Nahda*'nın en önemli temsilcisi kabul edilen Butros el-Bustani'nin başını çektiği bu grup misyonerlerle olan ilişkilerini gevşetti ve daha bağımsız davranıp Hıristiyanlar için dine dayanmayan seküler bir kimlik arayışına girdi. Arap ve Suriyeli olmayı yücelten bu Hıristiyanlar devlet tarafından da desteklendi çünkü öngördükleri seküler Araplık ve Suriyelilik Osmanlı kimliğinin bir parçası olarak dizayn edilmişti (s.211).

Baktıaya, ikinci bölümde Suriye'nin Müslüman cemaati arasında siyasal fikirlerin değişmesine sebep olan Osmanlı-Rus Savaşına ve savaş sonrasında ortaya çıkan Abdülkadir el-Cezayirî'nin başını çektiği ilk ayrılıkçı Arap hareketine değiniyor. Suriye'nin İbrahim Paşa tarafından ele geçirilmesi bölgede ilk kez Osmanlı'nın zayıflığını ve bir gün bölgeden çekilebileceği kanaatini ve Osmanlı'dan ayrı bir kader tayini meselesini uyandırmıştı. Mısır yönetiminin sonrası Osmanlı'nın Tanzimat politikalarını benimsemesi Suriyelilerin devlete düşmanlaşmasına ve ilk kez Osmanlı'dan ayrılma noktasında bazı fikirlerin 1850'li yıllarda ortaya çıkmasına yol açtı (s.214). 1870'li yılların ekonomik krizleri, devletin beceriksiz yönetimi ve halkın yoksulluğunun yanı sıra Osmanlı Devleti ile Rusya arasında patlak veren 93 Harbi, Suriyelilerin Osmanlı'ya olan güvenini kökünden sarstı. Osmanlı'nın çökeceğine ve örgütlü bir hareket olmadığı takdirde Suriye'nin yabancı bir devlet kontrolü altına gireceği kanaatinin Müslümanlar arasında oluşması sonucunda Abdülkadir el Cezayirî'nin öncülüğünde tarihsel Suriye topraklarında bir devlet kurulması için 30 kişilik bir kongre oluşturuldu. Yapılan plana göre, Berlin Kongresinde eğer büyük bir devlet Suriye'ye göz koyarsa önce tam bağımsızlık istenmesi, eğer bu olmazsa Mısır ya da Balkan ülkeleri benzeri bir özerklik istemekle yetinileceği konusunda bir anlaşmaya varıldı (s.222-223). Berlin Kongresinden devletin parçalanmadan çıkması ve devletin planı önceden deşifre etmesiyle plan uygulanmadı fakat Osmanlı topraklarında ilk kez ayrılıkçı bir Arap hareketi örgütlenmiş oldu (s.224). Bunalım dönemleri ve takip eden gelişmeler hem Hristiyan hem de Müslüman cemaatin gelecek tahayyülünü yavaş yavaş biçimlendiriyordu.

Yazar, 'Uyanış ve Uyanış İçinde Beliren Siyasi Eğilimler' başlığını taşıyan üçüncü bölümde ticaretin, misyonerlerin ve Osmanlı reformlarının

yol açtığı sosyoekonomik değişimin ve *Nahda* hareketinin temsilcisi olan Hristiyan ve Müslüman aydınların entelektüel dünyalarına bizzat kendilerinin yazdığı eserlerden yararlanarak ışık tutuyor. Bu bölümde, Osmanlıcı Butros el-Bustani'nin yanı sıra ayrılıkçı Necib Azuri gibi Hristiyanların yanı sıra anti-kolonyalist Cemaleddin Afgani, ıslahatçı Muhammed Abduh ve Arapçılığın önemli figürlerinden Abdurrahman el-Kevakibi gibi modernleşmeci Müslümanların Arap uyanışına olan katkılarını irdeliyor.

Baktıaya, Butros el-Bustani'yi (1819-1883) *Nahda*'nın en önemli siması olarak kabul ederken onun pek çok yönüyle 19.yüzyıl Suriyesi'nin resmini ortaya çıkardığını belirtmektedir. (s.249) Bustani, Arap dünyasının ilk edebiyat cemiyetlerine öncülük etmiş 1847 yılında *Cem'iyyet-ül Edeb ve'l Ulm*'u (Edebiyat ve İlim Cemiyeti), 1854'te Müslüman ve Dürzi aydınların da katılımıyla *El Cem'iyye'l İlimiyya's Suriyya*'yı (Suriye İlim Cemiyeti) kurmuştur. Bustani, *Nefir Suriyya* adıyla bir gazete çıkarmış, 1863 yılında *El Medrese el Vatanıyya*'yı (Vatan Medresesi) kurmuştur. Bustani, Arap dilini Arap ulusal kimliğinin temeli olarak görmüş İncil tercümesi, Arapça sözlük ve ansiklopedi gibi faaliyetleriyle Arap kültürel uyanışına çok büyük katkıda bulunmuştur (s.250-251). Sadece Bustani değil onun aile fertleri ve yakın çevresi de Arapçanın yeniden hatırlanması ve yüceltilmesi misyonunun yanı sıra modern Arap gazeteciliği ve modern Arapça roman gibi alanlardaki faaliyetleriyle *Nahda*'ya hız kazandırmışlardır. Beyrut'ta 19. yüzyılda Protestanlığı yaymak için açılan ve *Nahda*'ya önemli katkılarda bulunan Suriye Protestan Koleji'nden yetişen Bustani 1860 olaylarından sonra misyoner faaliyetlerinden kendini soyutlayarak Osmanlıcı bir çizgiye dönüş yaptı. Bustani, misyonerlerin faaliyetlerinin Araplar arasında mezhepler arası ayrıştırıcı etkisinin farkına vardı ve Tanzimat'ın birleştirici bir Osmanlı kimliği ile vatanseverlik duygusu oluşturma amacına Suriye'den katkı verdi (s.257). Misyoner faaliyetlerin Araplar arasındaki kültürel ve sosyal bölünmüşlüğü derinleştirmesine karşı Bustani, Osmanlıcılığı bütünleştirici olarak gördü ve geniş bir bütünün Arap-Suriyeli parçası olmak noktasında tercihte bulundu (s.258). Bustani, dinsel sadakat yerine seküler vatan sevgisini ve dil faktörünü yerleştirdi; Amerikan federalizminden esinlendiği bir sistem içinde Suriye'yi küçük vatan, Osmanlı Devleti ise büyük anavatan olarak idealize etti. (s.261).

Yazar, Osmanlıcı Bustani ve onun entelektüel dünyasına ışık tuttuktan sonra yelpazenin diğer ucunda yer alan bir diğer Hristiyan entelektüel Necib Azuri'ye (1873-1916) değinmektedir. Yazara göre, Necib Azuri "Arapların birliğini ve Türklerden ayrılımları gerektiğini savunan ilk yazar, ilk pan-Arap milliyetçidir" (s.162). Tam bir fırsatçı olan Azuri'nin siyasi görüşlerinin gelişiminde kişisel çıkarlarının ve zafiyetlerinin son derece önemli bir payı olmuştur. Azuri, bağımsız bir Arap devletinin kurulması için yaşamı boyunca propaganda yapmış, gazeteler çıkarmış ve Arapları uyandırmak üzere çeşitli bildiriler yayınlamıştır. Azuri, Bustani'nin Osmanlıcılığının aksine Osmanlı'nın yıkılması gerektiğini ve bunun Arap, Kürt ve Ermeni Devrimleriyle gerçekleştirilebileceğini savunmuştur (s.270). Faaliyetleri özellikle Fransa tarafından desteklenen Azuri, Avrupalı devletleri Arap ayrılıkçılığına inandırabilmek için sürekli görüşmelerde bulunsa da başarılı olamamış 1916 yılında Şerif Hüseyin ayaklanmasının çıktığı yıl hayatını kaybetmiş ve Arap bağımsızlığını görememiştir.

Baktiaya, Suriye'de Arap uyanışında yelpazenin iki ucunda bulunan iki Hristiyanı inceledikten sonra Mısır'daki Müslüman Arap uyanışının temsilcilerini inceliyor. *Nahda*'nın hem bir sonucu hem de hazırlayıcısı olan bu entelektüeller 20. yüzyılda Ortadoğu'da ortaya çıkan birçok fikir akımının öncüsü olacaklardır, dolayısıyla onların düşünce dünyalarının incelenmesi büyük önem arz etmektedir.

Mısır'da Mehmet Ali Paşa döneminde Batılı modern sistemden etkilenerek yürütülen reform faaliyetleriyle birlikte modern okullar, matbaa, gazetecilik ve çeviri faaliyetlerinde görülen gelişmeler Müslümanlar arasında da bir edebi ve kültürel uyanışa yol açtı. Uyanışın ilk temsilcileri olan Tahtavî ve arkadaşları Beyrut'ta misyonerlerin sürdürdüğü faaliyetlerin bir benzerini Mısır'da yürütüyorlardı. *Nahda*'nın en önemli Müslüman temsilcilerinden biri olan Tahtavî, Fransa'da tanıştığı fikirleri Mısır'a taşımış, gazetecilik ve çeviri faaliyetlerinde bulunmuş ayrıca Arapçanın geliştirilmesi konusunda etkin bir rol oynamıştır (s.288). Baktiaya'ya göre, Tahtavî'nin faaliyetleri her ne kadar Avrupa bilimlerinin kabulü yönünde bir atmosferin oluşmasına katkıda bulunsa da *Nahda*'yı tamamlayacak olan dinsel bir reforma sebep olmamıştır. Fakat Tahtavî'nin açtığı yoldan giden ve dinsel düşünce ile bilimi bağdaştırmaya çalışan entelektüeller ona ek olarak dinsel ıslahat çağrısı

yapmış ve başarılı olmuşlardır (s.294).

Müslüman uyanışın temsilcisi olan aydınların Hıristiyanların aksine önemli bir handikabı vardı. Avrupa'nın ekonomik, siyasi ve kültürel nüfuzunun Arap topraklarında iyiden iyiye hissedilmesi din faktöründen dolayı Müslüman entelektüellerin doğrudan kabul edebileceği bir durum değildi. Bu durum onların ümmetin zayıflığı üzerinde kafa yormaya başlaması ve modernleşme karşısında İslamiyet'e tekrar dinamizm kazandırma arzusuna yol açtı. Bu ise ancak dinde ıslah ile gerçekleştirilebilirdi. Modernleşmeci ve modernleşme karşıtı (Suudi Arabistan'da Vehhabiler, Libya'da Senüsi ve Sudan'da Mehdiye hareketleri) olarak ikiye ayrılan ıslahçı hareket reformdan ziyade İslam'ın ilk yıllarına dönerek problemlerin aşılabileceğini düşünmeye başladı, geriye dönüş onların Arapça ve Araplığın bilinçli ya da bilinçsiz önemine vurgu yapmalarını sağladı. Dinde reform adına yola çıkan aydınlar 20. yüzyılda Arap milliyetçiliğinin doğuşuna en önemli katkıyı yapacaklardı.

Yazar, 'İslam'ın Modernleşmeci İslahatçıları' başlığı altında *Nahda*'ya katkı sağlayan Müslüman Arap entelektüelleri mercek altına almaktadır. Modernleşmeci ıslahatçıların en önemli noktası sahih İslam'a dönüşün yanı sıra Batının bilim ve kurumlarının ithal edilmesini meşrulaştırmalarıdır. Onlara göre, Avrupa uygarlığının oluşumunda Araplar çok önemli bir rol oynamıştı, bu sebeple Batı'dan alınan şeylere 'zaten kendisine ait olanı alma' şeklinde bakılmıştır (s.303).

Nahda'nın en önemli temsilcilerinden biri modernleşmeci ıslahatçılığı sistematize eden Muhammed Abduh'tur (1849-1905). Cemaleddin Afgani'nin talebesi olan Abduh, Batılı düşünce ve kurumların İslam'daki karşılıklarına uygun bir çerçeve oluşturmuş ve bir sentez yaratmıştır. Abduh'a göre Avrupa ile baş edebilmenin tek yolu bir ahlak devrimiydi; bu ise bidatten arınmış, hurafelerden uzak dini esaslara dönmek anlamına geliyordu (s.305). Abduh, İslam'ın kendisinin her şeyi mükemmel olarak dizayn ettiğini asıl suçun insanların ataletinden kaynaklandığını savunmuştur. Abduh, dinde ıslah için içtihat kapısının tekrar açılması gerektiğini savunmuş, İslam'ın aklın kullanılmasına verdiği önemi vurgulamıştır. Abduh'un fikirleri doğrudan milliyetçiliği savunmuyor olsa da milliyetçilik için uygun bir gelişme zemini oluşturduğu söylenebilir. Yazara göre, onun İslam'ın özüne döndürülmesi talebi, Arapların ikti-

dar olduğu bir siyasi yapıya gönderme olarak kabul edilebilir (s.311). Abduh, Arapların tarihteki başarılarını ve bilimdeki yetkinliklerini yüceltirken, Arapçanın da ıslah edilmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre, Araplar dini saf hali ile yaşamış, dindeki bozulmaya ise dine sonradan girenlerin yaptığı tahribat sebep olmuştur. Abduh'un İslam'da ıslahatın formüllerini ararken Araplığa yaptığı bu vurgu ileride Arap milliyetçiliğinin doğuşuna önemli katkılarda bulunacaktır.

Abduh'un yukarıda daha önce değinilen Suriyeli orta sınıf ulemayı etkilemesi sonucu Suriye'de ıslahatçı fikirler doğmuştur (s.314). Suriyeli orta sınıf ulemanın modernizmi İslam'la bağdaştırma konusunda Abduh'u takip etmesi ve Araplığa yapılan atıflara önem vermesi yeni kuşak tarafından Arapçılığın ortaya çıkışına olanak verecek şekilde yorumlanacaktır. Tahir el-Cezayirî'nin öncülüğünü yaptığı bu harekete Refik el Azm, Muhammed Kürd Ali, Abdülhamit el Zehravi, Abdurrahman eş Şehbender ve Muhibbiddin el Hatib gibi kişiler katılmıştır. Bu kişiler daha sonra I. Dünya Savaşı öncesi kurulacak olan ilk Arap cemiyetlerinin önderleri olmuşlardır (s.319-320).

Baktıaya, Muhammed Abduh'un entelektüel dünyası ve Arap uyanışına yaptığı katkıdan sonra Cemaleddin Afgani'nin (1838-1897) siyasal fikirleri üzerine eğiliyor. Yazara göre, Afgani "Arap dünyasında dinsel ıslahatı ve toplumsal, kültürel uyanışı bir aciliyet olarak gündeme getiren kişidir" (s.320). Afgani için ıslah daha çok İslam uygarlığının geri kalmışlığını engellemek ve Avrupa'ya direnebilecek hale gelmesi için atılacak bir adımdır (s.332). Bu sebeple Afgani, dinin Avrupa karşısındaki gerilemesine karşı anti-kolonyalist ve anti-oryantalist bir uyanış çağrısı yaptı. 1883 yılında Abduh ile Paris'te *Urvet'ül Vuska* isimli dergiyi çıkaran Afgani, temel olarak sömürgeci Batı karşıtlığı, Doğu medeniyetinin Batı karşısında yükseltilmesi, dinin özüne geri dönülüp uygarlığı yakalama gibi konulara vurgu yaptı. Afgani, Müslümanların geri kalmışlığın dinin özüne geri dönülmesiyle önlenebileceğini öne sürmüş, uyanışı gerçekleştirmek için Müslümanları din için etkin olmaya, eylemlerde bulunmaya ve İslami dayanışmaya davet etmiştir. Afgani tarafından dinsel reform ile toplumsal ve siyasal uyanış arasında bir bağ kurulmuş, bu düşünce daha sonra gelen birçok siyasetçi ve entelektüeli etkilemiştir. İslahat hareketinin en önemli siması olan Abduh dinde ıslah

düşüncesini Afgani'den almıştır.

Baktıaya, üçüncü bölümde son olarak 19. yüzyılın bir diğer önemli şahsiyeti olan Abdurrahman el-Kevakibi'ye (1854-1902) ve onun siyasal düşüncelerine değiniyor. Kevakibi, Afgani ve Abduh tarafından öne sürülen dinde reform anlayışını devam ettirmekle birlikte Araplara özel bir önem atfetmiştir. Kevakibi'nin Suriye'de Osmanlı yönetiminde gördüğü yolsuzluk ve bozukluklar Abdülhamit'in istibdat rejimiyle birleşince onu açık bir Osmanlı düşmanlığına sürüklemiştir. Kevakibi, siyasal istibdadın dinsel istibdattan doğduğunu öne sürmüştür ve istibdadın Avrupa karşısında Müslümanların kötü bir duruma düşmesine yol açtığını savunmuştur. Kevakibi, *Umm el Kura* (Şehirlerin Anası) isimli kitabında aynı ismi taşıyan hayali bir cemiyet kurmuş ve İslam'da düşüşün sebeplerini ve yeniden diriliş koşullarını irdelemiştir (s.358). İslam dünyasının yaşadığı gerilemeyi çözmek için Kevakibi, Türkler yerine Arapların dirilişin öncülüğünü yapması gerektiğini vurgulamış ve böylece ilk kez Arapları bu tarzda yüceltilmiştir. İslam'ı yüceltmek için Arap ulusunun önderlik vasfını vurgulayan Kevakibi, dinin bozulmasını Osmanlı'ya bağlamış, radikal bir öneri getirerek hilafetin Osmanlıdan alınıp Hicaz'da bir Arap hilafeti kurulması önerisini getirmiştir (s.366). Kevakibi, modernleşmeci Müslümanlar içerisinde Arapçılığı ilk kez vurgulayan entelektüel olmuş ve daha sonra kurulacak Arap ayrılıkçısı örgütlerden *el-Ahd*'a esin kaynağı olmuştur.

Sonuç olarak, kitapta Suriye tarihinin en önemli modernleşme dönemi olan 19. yüzyılda yaşanan sosyoekonomik değişim süreci ve onun doğurduğu Arap uyanış hareketi *Nahda* ayrıntılı olarak analiz ediliyor. Osmanlı'nın Suriye'deki bu son yüzyılına ışık tutulurken değişimin öncüsünün sadece Batı olmadığı vurgulanarak içsel dinamiklere de dikkat çekiliyor. Kitapta ele alınan sosyoekonomik değişim ve onu takip eden *Nahda*'nın Hıristiyan ve Müslüman entelektüelleri 20. yüzyılda Ortadoğu'da ortaya çıkacak olan Arap milliyetçiliğinin temellerini atmışlardır. Kitap bu yönüyle Arap milliyetçiliğini ortaya çıkaran sosyoekonomik değişim ve siyasal fikir kırılmalarına değinerek hem Ortadoğu hem de Suriye üzerine çalışanlara oldukça önemli bilgiler sunuyor.